

M.H.NƏZƏROV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: muslimnazarov@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MƏDƏNİYYƏTİN FƏLSƏFİ ƏSASLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər: mədəniyyət, mədəniyyət fəlsəfəsi, aksiologiya, ontologiya, qnoseologiya, antropologiya**Ключевые слова: культура, философия культуры, аксиология, онтология, эпистемология, антропология**Key words: culture, philosophy of culture, axiology, ontology, epistemology, anthropology*

Mədəniyyət cəmiyyətin fundamental hadisəsidir, çünki bəşəriyyət hələ də mədəniyyətin dağıcıdı sosial proseslərdən üstün olması hesabına yaşayır və inkişaf edir. O, subyektlərin layiqli insan varlığının tarixi inkişafı prosesində formalaşır və onların yaratdığı qiymətli sərvətləri ehtiva edir. Mədəniyyət insanlar tərəfindən dəyərlərin istehsalı və inkişafının humanistləşdirilmiş təcrübəsidir.

Mədəniyyət – ədəbiyyat və incəsənət daxil olmaqla, cəmiyyətin və ya sosial qrupların maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən, insanların həyat tərzini, birgə yaşayış qaydalarını, mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edən xüsusiyyətlərin məcmusudur. (1)

Fəlsəfənin global və ümumbəşəri formalarının mənşəyi haqqında danışarkən, ilk növbədə, mədəniyyətin fəlsəfi mahiyyətinə uyğun olaraq mədəniyyətin nə ilə müəyyən edildiyi, onun ümumi formalarla əlaqəsi və nəyi müəyyənləşdiyini başa düşmək lazımdır. Bütövlükdə mədəniyyət fəlsəfi fikrin obyektlərindən biridirsə, onun əsasları da fəlsəfənin predmetidir.

Mədəniyyətin əsaslarının nəzəri təsvirində fəlsəfi məzmun, təbii ki, mədəniyyətşünaslıqla sintez edilməlidir. Materialın düzgün sistemləşdirilməsi mədəniyyətin əsaslarını fəlsəfənin əsas bölmələrinə uyğun olaraq nəzəri fənn kimi strukturlaşdırmağa kömək edəcək və müvafiq olaraq mədəniyyətin aksioloji, ontoloji, qnoseoloji, fəlsəfi-antropoloji və sosial-fəlsəfi əsaslarından danışmaq olar. Mədəniyyətin fəlsəfi əsasları onun səbəb-nəticəsini ehtiva etdiyi üçün bu əsaslar onun şərhinin ümumi prinsiplərini təşkil edir. Lakin mədəniyyətin fəlsəfi baxımdan süniliyini nəzərə alsaq, onu izah etmək kifayət deyil, onun necə hasil olunduğunu da göstərmək lazımdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun təfsir prinsipləri ya onun istehsalının və inkişafının rəhbər prinsipləridir, ya da onlarla sıx bağlıdır.

M.S.Kaqan hesab edir ki, fəlsəfədə “mədəniyyət onun həqiqi bütövlüyü, quruluşu, fəaliyyəti və spesifik varlıq formalarının inkişafı ilə dərk edilə bilər”. (6, s.21) Kaqanın fikrincə, fəlsəfə sistemli tədqiqat metodologiyasına yiyələnmək və mədəniyyəti mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirməklə bu məqsədə nail ola bilər.

Beləliklə, mədəniyyət fəlsəfəsinin predmetini bütövlükdə fəlsəfənin mahiyyətinə uyğun dərk etmək, mədəniyyətin əsaslarını şərh edərkən onun mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Diqqəti sırf fəlsəfi problemlərin əhəmiyyətli hissəsini cəlb etmək üçün fəlsəfənin bölmələrinə uyğun olaraq onun yekun əsaslarının nəzərdən keçirək:

Mədəniyyətin aksioloji əsasları. Dəyərlər insan davranışının tənzimləyicisi və onun fəaliyyətinin ali məqsədidir. Mədəniyyət aləmini təbiət aləmindən fərqləndirən dəyər mülkiyyətidir. Mədəniyyətin bu anlayışına dəyər (aksioloji) deyilir. (7)

Aksioloji yanaşmaya görə etnik və milli mədəniyyətlərin hər biri ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən dəyərlər yaradır. Bu danılmaz fakt mədəniyyətlərin dialoqunda, bir etnik qrupun və ya xalqın nailiyyətləri başqalarına məlum olanda, böyük sosial birliklər tərəfindən

müsbət qarşılandıqda və onların sosial-mədəni inkişafında mühüm rol oynamağa başlayanda özünü büruzə verir.

Mədəniyyətin formalaşması proseslərindən biri insan fəaliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir. İnsanın ətraf mühiti, özünü, hərəkətlərini düzgün qiymətləndirməsi, davranış fəaliyyətinin mənəvi determinantı kimi qiymətləndirmək üçün bu hərəkətlər arasında mədəni dəyərlərin seçilməsini zəruri edir.

Mədəni obyektivliyin yaradılması və inkişafının məcburi komponenti ona dəyərli münasibətin formalaşdırılmasıdır. İnsan fəaliyyətinə və onun yaratdığı obyektlərə dəyərli münasibət onların mədəni dövryyəyə cəlb edilməsi üçün zəruridir: bu cür fəaliyyətlər öyrədilir, belə obyektlər əzizlənir və çoxaldılır, onlara qiymət verilir və heyran olur, təhlil edilir və s. birini qəbul edir. Digər tərəfdən, başa düşmək lazımdır ki, qeyri-dəyərlərin, hətta daha çox anti-dəyərlərin qiymətləndirilməsi xəyali dəyərlər iyerarxiyasının qurulmasını və onun mahiyyət etibarı ilə qeyri-mədəni və ya anti-mədəni mədəniyyət kimi tərcüməsini tələb edir. (3, s.8)

Dəyərlərin istehsalı, müəyyən edilməsi, inkişafı, saxlanması və çoxaldılması, habelə qiymətli mülkiyyət subyektlərinə faydalı təlimatların verilməsi mədəniyyətin əsas və dəyişməz keyfiyyətləridir.

Mədəniyyətin ontoloji əsasları. Mədəniyyətin varlığı (ontologiyası) onun daxili mahiyyətinin, mənasının hermenevtik tədqiqinə əsaslanaraq ən mürəkkəb sosial hadisə, onun bütün sferalarını, formalarını, istiqamətlərini, növlərini əhatə edən hərtərəfli tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir. Mədəniyyətin mahiyyəti haqqında ümumi doktrina kimi onun ontologiyasının mahiyyətini dərk etmək yolunda yaranır. İnsan varlığının vahid kütləsi kimi çıxış edərək onun mövcudluğu mədəniyyətin elmi-nəzəri tədqiqindən tutmuş gündəlik qavrayış və təcrübəyə qədər çox geniş baxışlarda bərabərliyini üzə çıxararaq insan həyat təzi kimi özünü göstərir.

Mədəniyyət bütövlükdə fəlsəfənin köməyi ilə ontologiyaya çevrilir. Ontologiyaya qədər mədəniyyət aləmi açılmır, kateqoriyalar baxımından heç kimi görünür, yəni tərkib hissələrinə differensiaslaşdırılmır. Lakin bu kateqoriyaya istinad etmədən mədəni ontologiya qurmaq kifayət qədər çətindir, çünki kainatı dərk etməyin başlanğıcında hər şey heç nəyə bərabər görünür.

Dünyada mövcud olan hər şey realdır, reallaşır və ideal proqramlar, layihələr, plarlardan və s. ibarətdir. Mədəniyyət idealla realın qarşıdurması məkanında üzə çıxır. Sosial təcrübə zamanı görülən və istehsal olunan hər şeydən əvvəl, vəzifə və ideal uca olur, subyekt istehsal olunan və görülənlərlə müqayisə edir, sonra nəyi və necə edəcəyi barədə özü üçün nəticə çıxarır.

Transformasiya olunmuş varlıq, öz növbəsində, idealın yenilənmiş formasıyalarının yaranması üçün əsasdır. Mədəniyyət, xüsusən də, insanın müxtəlif materiallardan və substratlardan istifadə edərək fəaliyyət üsullarını düzgün müəyyənləşdirmək, insan üçün dəyərli olan nəticələr əldə etmək qabiliyyətinə əsaslanır, bunun sayəsində varlıq inkişaf edir.

Mədəniyyətin qnoseoloji əsasları. Dəyərli və humanistləşmiş bir fenomen kimi mədəniyyət təkcə biliyə deyil, həm də ictimai həyatın geniş və dərin dərinə əsaslanır. Amma varlığı biliksiz dərk etmək mümkün deyil və biliyin mahiyyəti qnoseoloji obrazların məcmusundadır. Bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərin toplanması həm istehsalın, həm də mədəniyyətin inkişafının əsaslandığı ən güclü tövhələrdən biridir. Biliyin əldə edilməsi prosesində emosional və rəsonal, intuitiv və şüurlu, obyektiv və sosial, elmi və qeyri-elmi biliklərin sintezi baş verir.

Bundan əlavə, varlığın dərk etmə vasitələri sosial qiymətləndirmə, şərh, mənalarn müəyyən edilməsi, məna formalaşması və semantik oxu, anlama və təcrübədir ki, bu prosesdə sosial həyatı uğurla dərk edən insan subyektin və obyektin qarşılıqlı təsir göstərdiyi yerdə həyatın dərinə çatır.

Ona görə də mədəniyyətin qnoseoloji əsasını əldə etmək üçün bütövlükdə insanın mənəvi fəaliyyətinə müraciət etmək lazımdır. Eyni zamanda müəyyən şeylərin kifayət qədər biliyə malik olması şərti var, yəni qnoseologiyaya varlığın ontologiyası üçün əvəzsiz şərtlərdən biridir. Odur ki, dünya onun mövcudluğunun yekun nəticələrindən biri olan mənəvi mədəniyyət vasitəsilə mədəniyyətin konkret dərk edilməsi vasitəsilə bizə açılır.

Mədəniyyətin fəlsəfi və antropoloji əsasları. Mədəni antropologiya həm ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərinin, həm də bütövlükdə bəşər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafını öyrənir. Bu fundamental elmdir, onun predmeti insan cəmiyyətinin bütün sahələrində fəaliyyətin nəticələrinin və üsullarının, xalqların həyat tərzini və davranışının unikallığını təşkil edən və müəyyən edən bütün amillərin məcmusudur. Mədəni antropologiyası mədəniyyətin inkişafını bütün aspektləri ilə öyrənir: həyat tərzini, dünyagörüşü, mentalitet, etnik psixologiya, insanın mənəvi fəaliyyətinin nəticələri və formaları. Bundan əlavə o, həm də bəşər mədəniyyətlərinin böyük müxtəlifliyini nəzərə alaraq insanın ünsiyyət yolu ilə mədəniyyəti inkişaf etdirərkən qabiliyyətini öyrənir.

Mədəni antropologiya mədəniyyəti insanların birgəyaşayışının məhsulu, razılaşıdırılmış birgəyaşayış yolları sistemi, qrupların və fərdlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün tənzimlənən norma və qaydalar sistemi kimi təqdim edir. Bu fikir ondan ibarətdir ki, müəyyən bir ərazidə insan qruplarının uzun müddət birgə yaşaması, kollektiv təsərrüfat fəaliyyəti, kənar müdaxilələrdən qorunması, dünyagörüşü, vahid həyat tərzini, ünsiyyəti, geyim tərzini, yemək bişirmə vərdişləri təşkil edir. Bu amillərin nəticəsi olaraq müstəqil mədəniyyət sistemi formalaşır ki, bu da adətən konkret xalqın etnik mədəniyyəti adlanır. Bu baxımdan mədəniyyət insanların həyatının çoxtərəfli özünə təşkilinə ehtiyacı, dünyanın insan tərəfindən inkişafının universal xarakteri ilə şərtlənir.

Fəlsəfi antropologiyada insanın təkcə müsbət deyil, həm də mənfi keyfiyyətlərini reallaşdırır, özünü məhv etmə ehtimalı barədə xəbərdarlıq edilir. Nəzərə alsaq ki, insan fəaliyyəti məhv edilə bilər və bəşəriyyətin sağ qalmasını şübhə altına alır, sosial tarixin gedişatında kompleks qoruyucu mədəniyyət inkişaf edir. Onun sayəsində həm diqqətsiz, həm də qəsdən dağıdıcı insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan müxtəlif növ zədələrin və deformasiyaların qarşısı müəyyən dərəcədə alınır.

Mədəniyyətin sosial-fəlsəfi əsasları. Sosial determinizmin bütün növləri – coğrafi, demoqrafik, sosial-iqtisadi, texnoloji və s. müəyyən şəkildə mədəniyyətlərin ölkə və regionlar üzrə spesifik görünüşünə təsir göstərir. Bütövlükdə sosial determinizmin təbiəti – onun obyektiv-subyektiv xarakter daşması mədəniyyətin sanballı əsasını təşkil edir. Bir tərəfdən cəmiyyətdə obyektiv qanunların hərəkəti dəyişməzdir, digər tərəfdən, ictimai həyatın bir çox hadisələrinin formalaşması subyektlərin çox geniş yaradıcılıq sahəsini təşkil edir.

Sosial determinizmin subyektiv tərəfi sosial həyatın gedişatının cəmiyyətdə formalaşan sosial subyektlərin xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən və fəaliyyətindən asılılığını ifadə edir. Sosial determinizm insanların paylaşdığı əsas dəyərlər, müəyyən edilmiş sosial və maddi normaların məzmununa riayət etməsinin təbiiliyi ilə müəyyən edilir.

Deməli, mədəniyyətin izahının sosial-fəlsəfi prinsipləri sosial determinizmin obyektiv-subyektiv mahiyyətində, cəmiyyətin müəyyən dərəcədə yaradılmasında və onun insanlar üçün sosial məkan kimi yetişdirilməsinin zəruriliyindədir. Gerçəkliyin mədəni tərbiyəsində maraqlı olan və buna qadir olan subyektlərin məqsədyönlü formalaşdırılması mədəniyyət istehsalının sosial-fəlsəfi prinsipini təşkil edir. Onun mövcudluğunun nəticələrindən biri də mədəni vasitələrlə sosiallığın və bütövlükdə cəmiyyətin qorunub saxlanmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan qəzeti, 2013 / 17 fevral, s.2-4.
2. Məmmədova S.K. Mədəniyyətşünaslıq (dərs vəsaiti), Bakı: Kooperasiya, 2001, 202 s.
3. Nəzərov M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları, (Dərs vəsaiti), Bakı: Mütərcim, 2016, 200s.
4. Süleymanlı M. Sosial-mədəni sahənin idarə olunması (Mədəniyyət kontekstində), Bakı: Qanun, 2011, 288 s.
5. Грушевицкая Т.Г., Садохин А.П. Культурология: учебник. М.: Юнити- Дана, 2010, 683 с.

6. Каган М.С.Философия культуры. Учебное пособие.- М.:Издательство Юрайт, 2019, 353с.

7. <https://iskusstvoed.ru/2017/03/22/aksiologicheskij-podhod-v-izuchenii-ku/>

М.Г.Назаров

Особенности философских оснований культуры

Резюме

В статье речь идет о гуманизированном опыте производства и развития ценностей людьми, синтезе философского содержания в теоретическом описании оснований культурфилософии с культурологией, осмыслении предмета культурфилософии в целом, интерпретация основ культуры, речь идет об учете ее сущности.

Для того чтобы привлечь внимание к значительной части чисто философских проблем, ее окончательные основания рассматриваются в соответствии с разделами философии. Широко анализируются аксиологические, онтологические, гносеологические, философско-антропологические, социально-философские основания философии культуры. Социально-философские принципы культуры говорят об объективно-субъективном характере социальной детерминированности, необходимости в определенной мере создавать общество и культивировать его как социальное пространство для людей.

М.Н.Nazarov

Features of the philosophical foundations of culture

Summary

The article deals with the humanized experience of the production and development of values by people, the synthesis of philosophical content in the theoretical description of the foundations of cultural philosophy with cultural studies, the understanding of the subject of cultural philosophy as a whole, the interpretation of the basics of culture. It is about taking into account its essence.

In order to draw attention to a significant part of purely philosophical problems, its final foundations are considered in accordance with the sections of philosophy. The axiological, ontological, epistemological, philosophical and anthropological, socio-philosophical bases of the philosophy of culture are widely analyzed. The socio-philosophical principles of culture speak of the objective-subjective nature of social determinism, the need to create a society to a certain extent and to cultivate it as a social space for people.

Rəyçi: fəls.e.d. Z.B.Ağayeva

Redaksiyaya daxil olub: 07.04.2022